

Наталія ЗАСТАВЕЦЬКА

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА КРАЄЗНАВЧОГО У СФЕРІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1920–1930-ті рр.)

Одним з провідних завдань краєзнавства є виявлення, дослідження, збереження та популяризація пам'яток. Останні, своєю чергою, виступають підґрунтям краєзнавчого руху, що сприяє утвердженню національної свідомості, згуртуванню народних мас, об'єднаних спільним історичним минулим та потребою єдиного історичного майбутнього. Закономірно, що ґрунтовне дослідження пам'яткоохоронної проблематики неможливе без оцінки внеску краєзнавства у розв'язання проблеми збереження пам'яток історії та культури.

Упродовж тривалого часу історико-культурна спадщина України була засобом маніпуляції в інтересах іноземних держав. Так, у 1918–1939 рр. відроджена Річ Посполита, у контексті політики зміцнення держави, згуртування нації та об'єднання земель, кваліфікувала пам'ятки захоплених “східних кресів” як національне надбання великого польського народу. В руслі цієї ідеї працювали ряд спеціалізованих товариств та організацій. Аналіз їх діяльності, зокрема Польського товариства краєзнавчого (ПТК) у сфері збереження старовини на західноукраїнських землях у 1920–1930-их рр., дає змогу виокремити для сучасного українського пам'яткознавства значний досвід не тільки принципів організації та практичної реалізації пам'яткоохоронної роботи, а й патріотичного виховання молоді, об'єднання населення єдиною великодержавною ідеєю через популяризацію пам'яток.

Обрана тема є одним із аспектів історичного зрізу українсько-польських взаємин, що, виходячи з потреб розвитку добросусідських міждержавних відносин, посилює актуальність проблематики.

Вагомість дослідження зростає й з огляду на відсутність комплексних наукових праць з проблеми як в українській, так і в польській історіографії. Основним джерелом для вивчення краєзнавства Другої Речі Посполитої, загалом, і його серцевини – Польського товариства краєзнавчого – зокрема, виступають публікації А.Яновського¹, Е.Тушевського², Р.Дибоського³, М.Орловича⁴ у періодичному виданні “Земля” за 1920–1930-ті рр. На аналізі широкого кола документів та архівних матеріалів ґрунтуються сучасні наукові пошуки дійсних членів Польського краєзнавчого товариства В.Сковрон⁵, С.Османа⁶, Я.-Б.Тваруг⁷. Чималу цінність становить дослідження М. Чижевського “Наукова робота та популяризація знань у програмі Польського товариства краєзнавчого”⁸. Однак попри свою ґрунтовність, більшість таких статей або є конкретно спеціалізованими (обмежені вузькими

рамками об'єкта дослідження, не дають цілісного бачення процесу), або ж містять фрагментарні, опосередковані відомості.

Якісно новий підхід до розгляду тематики зроблено Н.Кінд-Войтюк у праці “Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920–1930-х роках” (2007 р.)⁹. Авторкою введено до наукового вжитку значний масив невідомих і невикористаних до цього часу документів центральних і регіональних архівів, музеїв та бібліотек як України, так і Польщі. Позатим, безпосередньо в руслі досліджуваної нами проблематики, розглянуто діяльність лише Волинського осередку ПТК.

Отож, виходячи з актуальності та недостатньої розробки теми, ми поставили за мету: проаналізувати діяльність Польського товариства краєзнавчого і визначити його роль у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях у 1920–1930-х рр. При цьому виділили наступні завдання: з'ясувати основні тенденції розвитку краєзнавства у Другій Речі Посполитій та його вплив на пам'яткоохоронну проблематику; теоретично обґрунтувати засади збереження історико-культурної спадщини українського народу в контексті польського краєзнавчого руху; здійснити аналіз діяльності Польського товариства краєзнавчого на західноукраїнських землях; визначити його роль у сфері охорони пам'яток “східних кресів”. Авторка прагнула уникнути обмеженості історичного бачення національними межами, відтак у дослідженні дотримувалася принципу об'єктивності.

Ставши у 1918 р. на шлях переходу до нового суспільно-політичного устрою, республіка Польща одночасно розв'язувала завдання трансформації, реформування, модернізації усіх сфер життєдіяльності суспільства. Загальною тенденцією розвитку останнього виступало утвердження національної свідомості поляків, згуртування їх навколо ідеї єдиної і сильної держави. Потребою зміцнення держави форсувалось і розв'язання національного питання. Політика Другої Речі Посполитої у цьому напрямі характеризувалася дискримінаційністю й непослідовністю, особливо стосовно корінного населення західноукраїнських земель. Польща, яка сама впродовж тривалого часу перебувала у складі іноземних держав, відродившись, відмовила національним меншинам у їхніх правах¹⁰.

Вплив основних принципів державної політики відчувався, зокрема, й у краєзнавстві. Його розвиток набрав швидких обертів ще у кінці XIX – на початку XX ст. як реакція національно свідомих польських кіл на тиск з боку трьох різних імперій, у складі яких перебували землі розділеної Речі Посполитої. Події Першої світової війни пригальмували розгортання краєзнавчого руху¹¹. Однак реалії відродженої держави, потреби її зміцнення стали поштовхом до активізації дослідження й пропаганди історико-культурної спадщини окремих земель у контексті загальнопольської історії та культури.

Осередком краєзнавства Другої Речі Посполитої у міжвоєнні десятиліття стало, засноване у Варшаві в жовтні 1906 р., Польське товариство краєзнавче (під головуванням А.Яновського¹²). Відповідно до статуту, діяльність товариства поширювалася на території 10 губерній конгресу. Водночас дозволялося запрошувати до співпраці членів-кореспондентів з будь-яких місць існування польської громади. У такий спосіб ПТК об'єднало польські землі “... понад усі кордони завойовників...”¹³ спільною краєзнавчою ідеєю.

З 1907 до 1913 рр. були утворені основні комісії (фізіографічна, охорони природи, видавнича) та секції (любителів Варшави, любителів гір, популяризації краєзнавства серед молоді, музейна), організовано бібліотеку, налагоджено видавництво спеціалізованого журналу “Земля”. Для розширення краєзнавчого руху товариство подало ініціативу заснувати регіональні відділення, які перебували під юрисдикцією центрального відділу ПТК. До початку Першої світової війни у таких філіях було налагоджено продуктивну співпрацю, розгорнуто екскурсійну та туристичну роботу. Тривали постійні дослідження місцевої історії та пам'яток краю¹⁴, діяло 16* провінційних музеїв¹⁵.

Варто відзначити, що в умовах післявоєнної відбудови та відродження Другої Речі Посполитої краєзнавча робота набрала нового розмаху у Варшаві, але послабшала у регіонах. Разом з тим, з початку 1920-х рр. краєзнавчий рух поширився на об'єднані території держави, у тому числі й на захоплені українські землі, а саме товариство стало лідером, ідейним натхненником і координатором загальнопольського краєзнавства. Згідно з даними статистики, станом на 1938 р. у системі ПТК функціонували 78 відділень регіонального значення, які включали понад 9 тис. членів (60% з них складали урядовці, 16% – вчителі, 13% – різноробочі, 1% – духовенство)¹⁶.

Ідеї пізнання рідного краю, вивчення й збереження його пам'яток накладали значну відповідальність на діяльність ПТК і, за вагомістю змісту та очікуваних результатів, стали підґрунтям патріотичного виховання нового покоління¹⁷. Відповідно до положень статуту товариство утворило секцію популяризації краєзнавства серед молоді, яка у 1916 р. була реорганізована у “Коло академічне ПТК”. На середину 1920-х рр., за підтримки Міністерства віросповідань і громадської освіти, а також кураторів шкільних округів, ПТК розширило мережу молодіжних організацій краєзнавчого спрямування під гаслом: “Пізнай свій край – служи Вітчизні!”¹⁸. Вона охопила практично усі рівні польської освіти: від шкільної й позашкільної (“Кола краєзнавчі молодіжні”¹⁹, “Кола краєзнавчі молоді шкільної”) – до вищої (“Академічні кола краєзнавчі”²⁰).

Зростання ролі Польського товариства краєзнавчого для Другої Речі Посполитої підтвердив виданий у 1928 р. циркуляр “У справі дослідження стосунків воєводствах, як особливих регіональних осередків”. Документ визначив необхідність детального пізнання регіону представниками місцевої адміністрації та громадськістю. Створювалися умови взаємозалежності між органами управління та осередками ПТК²¹.

Пам'яткоохоронна діяльність товариства характеризувалася поетапністю, ґрунтовністю, різноманітністю форм і методів. Вона зосереджувала кілька напрямів: виявлення пам'яток (стихійне і цілеспрямоване), вивчення, збереження (на місцях і у спеціально створених музеях), популяризація (через поширення інформації про пам'ятки, їх історичний зв'язок з краєм) та пропаганда потреби їх збереження (на ґрунті ідейно-патріотичного виховання). Безсумнівно, провідна роль у контексті досліджуваної проблематики належала музеям ПТК²². Станом

Окремі дослідники вважають, що таких музеїв було тільки 15 (Див.: Czyżewski M. Działalność naukowa i popularyzacja wiedzy w programie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego// http://khit.pttk.pl/teksty/100ptk_sesja_r_czyzewski.pdf)

на 1938 р. 18 регіональних музеїв, Музей “Кіл краєзнавчих молоді шкільної” в Кракові та Музей ПТК у Варшаві були власністю товариства. Щороку ці заклади відвідували майже 30 тис. осіб²³.

Помітні особливості мала пам’яткоохоронна діяльність відділень ПТК на західноукраїнських землях: по-перше, пам’ятки історії та культури “східних кресів” визначались надбанням Другої Речі Посполитої, тим самим нівелюючи права корінного населення краю на власну історико-культурну спадщину; по-друге, поряд з відділеннями Польського товариства краєзнавчого функціонували українські товариства подібного спрямування, а тому спільні терени краєзнавчої діяльності мали характер протистояння національних ідей двох народів; по-третє, розвиваючись за рахунок державної підтримки, польське краєзнавче музейництво різнилось від українського кількісним та якісним складом фондів, концентруючи найцінніші експонати у провідних музейних установах Польської держави.

Позиції ПТК на території Західної України обернено пропорційно залежали від існуючих у краї українських краєзнавчих та пам’яткоохоронних організацій. Так, незначним авторитетом користувалися представництва товариства у Східній Галичині, де відчувався сильний вплив спеціалізованих українських установ, і беззаперечним – на Волині (за практичної відсутності національно-спрямованих осередків).

Одним з перших представництв ПТК у Волинському воєводстві стало Коло краєзнавче молоді шкільної Польського товариства краєзнавчого ім. В.Бессера, засноване у листопаді 1924 р. на базі Кременецького ліцею. Організація складалась з 11 секцій, що об’єднували майже 150 членів. Завдяки виданню часопису “Наш горизонт”, провадженню екскурсійної та дослідницької роботи краєзнавці мали змогу популяризувати історію й пам’ятки повіту. Під час походів члени Кола нерідко займалися збором пам’яток²⁴. Для збереження останніх з середини 1920-х рр. при ліцеї було закладено осереддя відкритого у 1937 р. Кременецького краєзнавчого музею. З ініціативи Товариства краєзнавчого, за сприяння повітових управлінь і органів місцевого самоврядування на підставі Устави про охорону пам’яток і природи Кременець разом з урочищем “Дівочі скали” були взяті під посилений нагляд. Як зазначають польські дослідники, в історії Другої Речі Посполитої це був перший випадок, коли ціле місто отримало статус “резервації”²⁵.

У 1933 р. до складу ПТК увійшло Волинське товариство краєзнавче та опіки над пам’ятками минулого. Засноване 1927 року в Луцьку, воно провадило активну пам’яткоохоронну роботу за рахунок громадських та державних коштів²⁶. Таким чином, було утворено Волинський воєводський округ ПТК, який об’єднував, за різними підрахунками, 450–500 членів²⁷.

Волинське товариство належало до системи середніх ланок ПТК, тому для ефективної діяльності налагоджувало власну мережу відділень повітового значення²⁸. Станом на 1935 р. у воєводстві функціонувало 5 осередків ПТК: у Дубно (23 чл.), Костополи (49 чл.), Луцьку (93 чл.), Острозі (31 чл.) та Рівному (56 чл.). У зв’язку з організаційними труднощами призупинилася діяльність відділу у Кременці, а у Володимирі-Волинському відділення повністю закрили²⁹. Луцький осередок ПТК, на правах окружного, здійснював функції нагляду та координації краєзнавчого руху на теренах воєводства. Періодично проводилися з’їзди волинських краєзнавців, на яких відбувалися звіти провінційних відділень, обговорюва-

лися проблеми та перспективи розвитку, затверджувалась програма діяльності³⁰. У 1938 р. управління Волинського округу ПТК заснувало власний друкований орган, присвячений краєзнавству та культурі Волині – щомісячний журнал “Земля Волинська”. Важливо зауважити, що це був другий, після Львівського, регіональний часопис, виданий окружним відділенням ПТК³¹. У ньому публікувалися статті на пам'яткоохоронну тематику, пропагувалась потреба збереження старовини³².

З метою збереження пам'яток краю товариство організувало діяльність у кількох напрямках: від поширення пам'яткоохоронних ідей через екскурсійно-туристичну роботу – до виділення коштів на проведення консервації та реставрації конкретних об'єктів (наприклад, руйн замку в Губкові, замку князів Острозьких та будинку князів Яблонських в Острозі, пам'ятника історика С.Кордашевича в Острозі), встановлення пам'ятних таблиць тощо³³. Під патронатом місцевих краєзнавців функціонували окремі музейні заклади Волині. Так, наприклад, відділення ПТК у Дубно фінансувало заснований у 1934 р. “Музей регіональний землі Дубненської”³⁴. У 1938 р. польською адміністрацією Острогу було передано у власність ПТК Острозький музей³⁵. Цікавим, на наш погляд, був намір членів краєзнавчого товариства заснувати у Луцьку спеціалізований музей, експонатами якого мали бути напівзруйновані каплички, старі церкви, костели та інші пам'ятки архітектури, що стояли перед загрозою знищення³⁶.

Помітно слабшими були позиції ПТК в інших воєводствах “східних кресів”. Так, не зміг налагодити тривалої діяльності єдиний у воєводстві Станиславівський відділ краєзнавчого товариства і вже у 1935 р. він призупинив свою діяльність. За таких самих обставин довелося закрити Пшеворський, Рава-Руський, Самбірський і Жовківський філіали у Львівському воєводстві. Станом на 1935 р. функціонувало лише відділення у Львові. Попри існування у місті значної кількості подібного роду організацій, товариство спромоглося налагодити свою діяльність, зокрема й у сфері збереження пам'яток³⁷. Однак кризові явища, що охопили регіональні відділення ПТК у другій половині 1930-х рр. позначилися на кількісному складі Львівської філії (кількість членів скоротилась з 326 осіб у 1935 р. до 283 у 1938 р.)³⁸.

У Тернопільському воєводстві філіалу Польського товариства краєзнавчого організовано не було. Натомість ідейним сподвижником ПТК виступало Воєводське товариство туристично-краєзнавче, пізніше перейменоване на Подільське товариство туристично-краєзнавче. Ініціатором його створення і керівником у жовтні 1925 р. став референт з туристики Тернопільського воєводського уряду Т.Кунзек. Уже з перших років існування його діяльність охопила більшість повітових центрів воєводства. Станом на 1938 р. на Тернопіллі діяли 22 відділення товариства³⁹, подекуди з власними краєзнавчими музеями⁴⁰.

Подільське товариство туристично-краєзнавче, за винятком регіональних особливостей, практично дублювало ПТК⁴¹. Зразком статуту Тернопільської організації виступили установчі документи Польського товариства краєзнавчого, а діяльність була автентичною до тієї, що провадили колеги-краєзнавці на інших теренах Другої Речі Посполитої⁴². Спільність ідейного підґрунтя, взаємодія та злагодженість у роботі між обома товариствами за рахунок функціонування локальної мережі повітових філій, використання тих же принципів, форм і методів діяльності, зокрема й у галузі збереження пам'яток історії та культури, дають підстави говорити про

спорідненість Подільського товариства туристично-краєзнавчого із регіональними відділеннями ПТК.

Таким чином, розвиток краєзнавчого руху Другої Речі Посполитої у міжвоєнний період стимулювався потребами державного будівництва. Взаємозв'язок із пам'яткоохоронною проблематикою давав змогу використовувати історико-культурну спадщину українського народу як засіб колонізації "східних кресів". Польща називала старожитності західноукраїнських земель пам'ятками власної національної історії, і сприяла утвердженню такої позиції через краєзнавчий рух. Лідером останнього у 1920–1930-х рр. виступало Польське товариство краєзнавче. На території Західної України пам'яткоохоронна діяльність осередків ПТК зосереджувалась у визначених напрямках, а саме: пошук та збір пам'яток (археологічних, етнографічних, археографічних, та ін.), їх вивчення, систематизація, опис; безпосередньо охорона предметів старовини, зокрема передання їх у краєзнавчі музеї; проведення реєстрації та обліку нерухомих пам'яток; фінансування консерваційних та реставраційних робіт; популяризація історії й старожитностей; пропаганда потреби збереження історико-культурної спадщини в контексті туристичної та краєзнавчої роботи. В цілому, ПТК досягло помітних успіхів у сфері збереження старовини "східних кресів". Водночас діяльність товариства мала відверто антиукраїнський характер. Відділення ПТК намагалися стерти етнічні особливості українського народу шляхом позбавлення корінного населення зв'язку з історичним минулим.

Громадські організації, на зразок Польського товариства краєзнавчого, суттєво впливали на стан збереження історико-культурної спадщини Західної України та, певною мірою, визначали напрями подальшої пам'яткоохоронної роботи. Відтак необхідність урахування досвіду збереження пам'яток історії та культури подібного роду організації визначає потребу подальшого дослідження їх діяльності.

¹ Janowski A. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze // Ziemia. – 1927. – № 11. – S. 180–182.

² Tuszewski E. Rozwój akademickiego Koła Krajoznawczego na tle idei krajoznawczej // Ziemia. – 1927. – № 3. – S. 48.

³ Dyboski R. Krajoznawstwo a wychowanie Państwowe // Ziemia. – 1936. – № 6. – S. 150–152.

⁴ Orłowicz M. Zjazd towarzystw turystycznych w Warszawie // Ziemia. – 1927. – № 10. – S. 158–159.

⁵ Skowron W. Mimo wojny – PTK (1914–1918) // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_m_wojny_00

⁶ Osman S. Krzemieniec na kartach historii Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // http://khit.pttk.pl/teksty/krzemieniec_na_kartach.pdf; Його ж. Z kart działalności krajoznawczo-turystycznej w Krzemieńcu // http://khit.pttk.pl/teksty/pamietajac_o_kresach.pdf

⁷ Twaróg J.-B. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Oddziały 1908–1950 na terenie województw Małopolskiego (wg stanu wiedzy z 2003 r.) // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_ptk_om; Його ж. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Małopolsce Wschodniej w latach 1933–1950 (obecnie województwo Podkarpackie) // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_mpw_0

⁸ Czyżewski M. Działalność naukowa i popularyzacja wiedzy w programie Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego // http://khit.pttk.pl/teksty/100ptk_sesja_r_czyzewski.pdf

⁹ Кінд-Воїтюк Н. Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота на Волині у 1920-х–1930-х роках // Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Луцьк, 2001.

¹⁰ Алексієвець Л.М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль, 2006. – С. 311, 313, 335; Зашикільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 460–461.

¹¹ Skowron W. Op. cit.

- ¹² *Czyżewski M.* Op. cit.
- ¹³ *Janowski A.* Op. cit. – S. 181.
- ¹⁴ *Wycieczki Polsk. Tow. Krajozn.* // *Głos Polski.* – 1934. – 24 czerwca. – S. 6; *Wisznicki M.* *Wycieczka krajoznawcza* // *Ziemia.* – 1929. – № 10. – S. 154–157.
- ¹⁵ *Janowski A.* Op. cit. – S. 182.
- ¹⁶ *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego* // *Ziemia.* – 1939. – № 5–6. – S. 187, 197–198.
- ¹⁷ *Dyboski R.* Op. cit. – S. 150–152.
- ¹⁸ *Czyżewski M.* Op. cit.
- ¹⁹ *Janowski A.* Op. cit. – S. 182.
- ²⁰ *Tuszeński E.* Op. cit. – S. 48.
- ²¹ *Regionalistyczno-Krajoznawcza działalność władz administracyjnych* // *Ziemia.* – 1928. – № 4. – S. 58.
- ²² *Regulamin Muzeów P. T. K.* // *Ziemia.* – 1927. – № 16. – S. 264–266.
- ²³ *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ...* – S. 190–191.
- ²⁴ *Osman S.* *Krzemieniec na kartach historii ...*
- ²⁵ *Osman S.* *Z kart działalności krajoznawczo-turystycznej ...*
- ²⁶ *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО).* – Ф. 36. – Оп. 24. – Спр. 7. – Арк. 3; Там само. – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 707. – Арк. 1–6.
- ²⁷ *Пам'ятаю о кресач* // http://khit.pttk.pl/teksty/pamietajac_o_kresach.pdf; *Михайлюк О.* *Історичне краєзнавство на Волині в 1921–1939 рр.* // *Волинський музей. Історія і сучасність. Тези і матеріали І науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Волинського краєзнавчого музею та 45-річчю Колодяжненського літературно-меморіального музею Лесі Українки, 16–17 червня 1994 року.* – Луцьк, 1998. – С. 7.
- ²⁸ *Понедельник Л.* *Організація музейної справи у Волинському воєводстві (1921–1939 рр.)* // *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського державного університету імені Лесі Українки.* – Луцьк, 2000. – Вип. 5. – С. 114; *Михайлюк О.* *Вказ. праця.* – С. 7.
- ²⁹ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r.* // *Ziemia.* – 1936. – № . – S. 278.
- ³⁰ *Zjazd okręgowy P. S. L. w Łucku* // *Ziemia.* – 1939. – № 5–6. – S. 180.
- ³¹ *Ziemia Wołyńska* // *Ziemia.* – 1938. – № 10. – S. 250.
- ³² *Михайлюк О.* *Історичне краєзнавство на Волині ...* – С. 7–8.
- ³³ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. ...* – S. 281; *ДАВО.* – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 662. – Арк. 24–26; *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ...* – S. 195.
- ³⁴ *Понедельник Л.* *Вказ. праця.* – С. 116.
- ³⁵ *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ...* – S. 186.
- ³⁶ *ДАВО.* – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 662. – Арк. 2–7.
- ³⁷ *Z życia okręgów i oddziałów P. T. K.* // *Ziemia.* – 1932. – № 4–5. – S. 155; *Центральний державний історичний архів у м. Львові.* – Ф. 535. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1–2 зв.
- ³⁸ *Sprawozdanie z działalności Polskiego Tow. Krajoznawczego w 1935 r. ...* – S. 277; *Sprawozdanie z działalności w roku 1938 Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego ...* – S. 186.
- ³⁹ *Kaprol J.* *Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Zarys dziejów* // http://khit.pttk.pl/index.php?co=tx_podole_0
- ⁴⁰ *Wojewódzkie Tow. Turystyczno-Krajoznawcze w Tarnopolu* // *Ziemia.* – 1928. – № 4. – S. 58–59.
- ⁴¹ *Organizacja T-wa Krajoznawczego w Tarnopolu* // *Głos Polski.* – 1925. – 19 lipca. – S. 4.
- ⁴² *Державний архів Тернопільської області.* – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1–4; *Kaprol J.* *Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze...; Петровський О.М.* *Взаємодія органів влади та громадських організацій на території Східної Галичини з питань охорони пам'яток історії та культури (1921–1939 рр.)* // *Сторінки історії.* – Київ, 2006. – Вип. 23. – С. 111–117.